

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

BÁNYAI JÁNOS

Változatok (ön)életrajzra Konrád György újabb könyveiről

Szörényi Lászlónak, a hatvanadikra

(Egy)

Konrád György egymást követően két önéletrajzi regényt adott ki nemrégiben, 2001-ben az *Elutazás és hazatérés*, 2003-ban a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* jelent meg. Az önéletrajzi regény műfajának némi elbizonytalanításával harmadikként ide sorolható még a városkötet is, *Az író és a város*, mert jól felismerhető benne az első két könyvben olvasható életrajzi szimbolika. A könyvek, így egymást követően, ahogyan maga fogalmazott Igazság az önéletrajzban címen: „Egy járókelő vagyok a többiek között. Egy önéletrajzíró járókelő.” Aki valamiben különbözik más járókelőktől, de nem sokban, legfeljebb abban, hogy nem az „igazságra” bízta magát, hanem a nyelvre. „Egyik szó hívja a másikat, az emlékek elhatárolhatatlanul egymásba kapaszkodnak, így lesz a könyv életünk hosszúra nyúlt tartalomjegyzéke” – írja ugyanott. Vajon csak az „önéletrajzi regény” vehető életünk tartalomjegyzékének, vagy minden könyv az élet tartalomjegyzéke, hiszen minden könyvben a szó hívja a másikat, és nemcsak a „saját szót”, hanem a Másik, az Idegen szavát is, a Másik, az Idegen könyvét is... Minden „elhatárolhatatlanul egymásba kapaszkodik”, de nem függ össze minden mindennel. Ellenkezőleg, minden mindentől mindig különbözik. Ebben van létezésének titka. Az „önéletrajzi regény létezésének titka is a felismerhető különbözésben,” a szöveggént feltáruló eltérésben rejlik. Ezért állítható egy sorba a két „önéletrajzi regénnyel” az esszéket, előadásokat tartalmazó városkötet.

Az *Elutazás és hazatérés* karcsúbb, és ha mondható így, célratörőbb, kevesebb kitérőt tartalmaz, ritkábban iktatja a megírás idejét az elbeszélte idő folyamatába, ritkábban szakítja meg az emlékezést jelen idejű betétekkel, mint a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor*. Az első kettőnél terjedelmesebb harmadik az „önéletrajzi esszé” nyíltabb, szabadabb, változatosabb jégeit viseli magán. Az első inkább tekinthető kanonizált önéletrajzra, mint regényre, a második pedig inkább jelen idejű, vagy akár naplószerű betétekkel gazdagított vallomások regényre, míg a harmadik a másodikban már jelzett esszészzerű fordulat beteljesítése az élet(rajz) alakulása folytán.

De meg kell állni egy pillanatra az első két kötet azonos műfaji meghatározásánál. Mindkettő alcímében az áll, hogy „önéletrajzi regény”. Egyértelműen az olvasót szolgáló, olvasási stratégiát felkínáló műfaji megnevezés. Első pillantásra majdnem szokványos, könnyedén használható elnevezésnek tűnik, holott fontos elméleti ellentétet, valójában ellentmondást rejt magában. Sokszor megtesszük, mégis nehéz az önéletrajz műfaját a regény műfajával egy kalap alá venni. Minthogy a regény alapvetően fikcionális műfaj, míg az önéletrajz elsősorban referenciális beszédmód. Ezért olvassák szívesen, akik elfogadják a felkínált olvasási stratégiát. Érdemes tehát odafigyelni a könyvek alcímében rejlő ellentmondásra. Ami akár minden „próza” nélkülözhetetlen, ezért „belső”, de nem szükségszerű ellentmondása. A regényt, miként a teória állítja, olvasása és megértése közben, eloldjuk „a szerző idejétől, történelmétől és életétől”, autentikus létet biztosítunk számára, azaz semmi rajta kívül állóval nem azonosítjuk, főként nem a szerzővel, sem a szerző életrajzával. „Ezzel szemben – mondja az elmélet – az önéletírás cselekvése az író és tárgy azonosságát kezdeményezi. Ez a kezdeményezés azonban megszünteti a fiktív cselekvést és egy adott időhöz és élethez rögzíti az elbeszélést, mely által az önéletírás haladéktalanul kontextualizálódik. A fikcióra jellemző szerző–szöveg elválasztással szemben az önéletírás szűk interpretációs pályára állítja olvasóit: az autografikus értelmezés speciális nézőpontjából veszi szemügyre a valós időben folyamatban lévő szövegszerű cselekvést.” (Lejeune) Más szóval, az önéletrajzban a szerző önmagáról szól, ezért a műfaj klasszikusnak vehető meghatározása így hangzik: „retrospektív elbeszélés prózaformában, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezve.” (Lejeune) Ezzel szemben a regényben a szerzőt mindig leválasztjuk az elbeszélőről, még akkor is, amikor bizonyos ismereteink alapján az elbeszélés biografikus vonásairól tudomásunk van. Tudjuk, a regényben az önéletrajz nyomai sokszor kimutathatók. A regény „biográfia.” Ennek ellenére a regényt fikciónak vesszük, olvasása és megértése során nem a szerzőre, hanem a szöveg fiktív hőisére, az elbeszélőre, a személyes névmás(ok)ra figyelünk. Hogy ezen evidens ellentmondás ellenére az önéletrajz és a regény mégis egybeírható, és végső soron egybe is olvasható, ezt bizonyítja Konrád György önéletrajzi regényének két könyve. De az is, hogy az *Elutazás és hazatérés* történetét, amit most életrajzként olvasunk, Konrád elmondta már regényesítve is a *Kerti mulatóságban*. Ami itt önéletrajz, amott regény volt, holott mindkét szöveg életrajz. Akár az is mondható, ugyanannak a személynek az életrajza, csakhogy a „személy” ott regényhős, itt meg maga a szerző, bármennyire is elbizonytalanítja a nyelv és a történet. A két művet a *Kerti mulatóság* egyik kulcsmondata tartja egyben, amely így hangzik: „Arra a kérdésre, hogy mi volt az élet értelme, mindenki az életrajzával felel.” Ezért fordult a regényben elmondott életrajz után Konrád az önéletrajzi beszédmódhoz, itt nem az irodalom értelmére kérdezett rá, mint amott, hanem az élet értelmére. Úgy-szintén a *Kerti mulatóságban* jegyezte meg, hogy „az irodalom annál helyénvalóbb, minél lehetetlenebb.” Az önéletrajz pedig, teszem hozzá az ellenpontot, annál helyénvalóbb, minél lehetőbb. Minthogy semmiképpen sem választható le a szerzőről és így nem is

tehető fikcióvá. Különös és nemcsak teoretikus tapasztalatokat eredményezhetne a regényben és az önéletrajzi regényben elmondott azonos történet összehasonlítása. Főként azt a tapasztalatot kínálhatná fel az összevetés, hogy ugyanaz a történet egészen más olvasásmódot és megértési műveletet kíván, amennyiben a regény zártabb műfaji keretei között jelenik meg, illetve amennyiben az autobiográfia lazább és kevésbé kanonizált alakját ölti magára. Ugyanazt másként olvassuk és másként is értjük, mert – Tandori Dezsőtől többször hallhattuk – a kétszer, háromszor, sokszor mondott ugyanaz nem identikus. Annak firtatása, hogy mi lehet ennek az oka, túl messzire vinné ezt a jegyzetet.

Az *Elutazás és hazatérés* egyetlen év története. 1944 májusában kezdődik és a következő év közepén ér véget. Persze bőven szól az előzményekről és valamennyivel szükséztűbban az elkövetkező hónapokról és évekről. Konrád György, akinek önéletrajzi regényét olvassuk, akkor tizenegy éves volt, mélyen benne a gyerekkorban, és tizenkét éves, amikor a történet véget ér, ekkor már mélyen benne a férfikorban. Hirtelen nőtt fel, veszteségek mellett és nagyon közel a halálhoz. A vidéki, jómódú, minden tekintetben megbízható, minden gyanú felett álló polgári világból egyetlen nap vagy pillanat alatt lépett át az életveszély világába, a védettségből a végső veszélyeztetettségbe. Egyszerre tizenegy évesen úgy kell cselekednie, mintha felnőtt volna. Mert csak így mentheti meg a maga és a nővére, meg unokatestvérei életét. Mi az, ami az életnek ezt a drámai fordulatát, mind a regényt mind az önéletrajzot író Konrád Györgyben egyformán fenntartja? Elsősorban a tartósan hosszúra, nem egy-két évre, hanem évtizedekre, nemzedékek számára tervezett bizonyosság elvesztése: ezt jelenti a könyv címében az „elutazás.” A zsidó család előélete, származása, kirajzása, belső és külső kapcsolatrendszere teremti meg a hosszúra tervezett bizonyosságot, amelyben változást csupán az idő múlása hozhat. Ettől fosztja meg Konrád Györgyöt és környezetét a gyalázatos zsidótörvények alkalmazása a háborús években, annak belátása, hogy bármikor, bárhol és bárki megölheti, családját kiirthatja, életek sokaságát teheti semmivé. Aki ezt felismeri, felnőtt, akárhány éves. Felnőttként viselkedik, beszél és cselekszik. Tervez és ítélkezik, döntéseket hoz, nem egyszer mások nevében is. Nem bátor, nem elszánt, de mindenképpen realista. A „realista” gyerek, akárhány éves, felnőtt, felnőttként dönt és viselkedik. És mégis, mindenek ellenére megmarad gyereknek. „Realizmusa” nem törölte ki se a hitét, se a reményét. Mindenek ellenére reménykedik abban, hogy szülei visszajönnek, hogy visszatérhet a falujába, hogy újra kinyit apjának vaskereskedése. Az üzlet újra megtelik áruval, vevők fordulnak majd be a boltba, sokszor lejátszott jelenetek, évődések, párbeszédnek ismétlődnek majd, valamilyen íratlan, de éppen ezért kötelező szabály szerint. Abban reménykedik, hogy még visszatérhet a gyerekkor színhelyeire, hogy még minden ott folytatódhat, ahol életének jó előre megtervezett menete, a jelen és a számára kijelölt jövő erőszakosan megszakadt. Tizenkét éves koráig felnőtté vált, felnőttként cselekszik, gondolkodik és ítél, ám a nem szűnő nosztalgikus remény, hogy még minden ott folytatódhat, ahol megszakadt, megőrzi számára az életéből erőszakkal kitörölt gyerekkort. Amennyiben a bizonyosság elvesztése a könyv címében az „elutazás,” akkor a csupán gyermeki érzé-

kenységgel fenntartható remény, hit és esély neve a „hazatérés”. Az sem szünteti meg a nosztalgikus reményt, vagyis a gyerekkorba való visszavágyódást a kényszerű felnőttkorból, hogy érzi, a hazatérés nyomán csak romokkal, megcsúfolt házzal, csupa gyásszal és szenvedéssel találkozik majd.

Konrád György éppen ennek a kettősségnek közlésével indítja önéletrajzi regényét. Azzal, hogy a felnőtt, a kényszerűen felnőtt sem térhet vissza a gyerekkorba, mert nem élhető túl a gyerekfejjel megélt felnőtttség tapasztalata. Az *Elutazás és hazatérés* az első hazatérés leírásával kezdődik, így:

Álló marhavagonban ültünk 1945 februárjában egy padon. Nem tudtam elszakadni a nyitott ajtótól, amelyen át a havas síkságról bevágot a szél. Haza akartam menni Budapestről, hogy ne legyek vendég, ezért volt ez az egyhetes út vissza, Berettyóújfaluba, ahonnan a szüleinket elvitték, és ahonnan sikerült a deportálás előtti utolsó napon eljőnnünk. Ha másnapig késlekedünk, Auschwitzba kerültünk volna. Tizennégy éves nővérem esetleg túléli. Én tizennégy éves voltam, az osztálytársaimat Mengele doktor mind gázkamrába küldte.

A szüleinkről nem tudunk semmit, elbúcsúztam attól a képtől, hogy a lépcsőházból az előszobába, majd a világoskék nappaliba belépve mindent úgy találok, ahogy volt. Még nem tudtam, csak éreztem, hogy nem lesz semmi sem.

Elbúcsúzott ugyan a képtől, hogy a szülői házban mindent úgy talál, ahogy volt néhány hónappal, egy évvel korábban, mégis éppen a remény, a remény gyermeki érzése készteti a visszatérésre. Hazatérése arról győzi meg tényszerűen, amit a marhavagonban csak érzett, ám ez az érzés nem szűnik meg a rombolás és a vesztes közvetlen megtapasztalásával sem. Igazából majd a második hazatérés győzi meg arról, hogy semmi sem lesz többé úgy, ahogy volt. Mert nincs túlélés. A túléléshez nem elég az életben maradás. Hogy mégis mi az élet értelme, arra az életrajz, az önéletrajz felel. Az igazi válasz azonban az irodalomban keresendő, annak megértésében, hogy az emlékezet, a leírás, az írás, az önéletírás is a lehetetlen megkísértése.

Konrád György önéletrajzi regénye a túlélés lehetetlenségéről szól. Elmúlhatnak sorsfordító és életformáló történetek meg események, később el is mondhatók, de nem élhetőek túl. Egyszer, hosszabb vagy rövidebb idő után előkerülnek az emlékezet mélyéről, alakot is öltenek, formát regényben és önéletrajzban, mások, idegenek, a Másik arcában, mozdulatában, felidézhető szavaiban, de túlélni nem lehet. Ezért van az írás, a túlélés helyett. És itt már nincs tétje a „műfajnak”. Csak az emlékezetben létesített távolságnak van tétje. Úgy tartani távolságot a haláltól, hogy mégis kéznél legyen: „A halál aligha kellemes, a halálveszély sem az, de az is megeshet, hogy állsz egy tetőterazon, gépfegyvereznek a vadászpilóták, te viszont úgy érzed, hogy az egész nem igazán komoly...” Az önéletrajzi én itt egy másikra mutat, a grammatikai második személyre, őt szólítja meg, vele szemben tartja a távolságot. Nem azért, hogy kiléphessen az én szerepéből, hanem

azért, hogy „melodramatikus hangulat” nélkül mondható legyen, hogy a döntő pillanatokban, amikor életre szóló, sorsalakító döntések születnek, halálközélen, előáll s többé el nem hagyható a „nem igazán komoly”-érzés. Nem vigasz, hogy innen kezdődően élni lehet, mert az „élni” nem túlélés, csupán a történet mondhatóságának feltétele. Már elmondható, hogy „[V]életlenek kegyes láncolatának köszönhetem az életemet. Tartós adomány tizenegy éves korban megismerni azt a száraz tárgyilagosságot, hogy bármikor megölhetnek, és nem idétenkedni ilyen helyzetben. 1944-45 telén majdnem úgy gondoltam a halálra, mint tűzifára. Nem volt benne semmi különös. Rajtam kívül álló esemény, csak annyira valószínű, amennyire a kártyában komoly esély van rá, hogy az ember rossz lapot húz és veszít.”

Bizonyos, hogy ez a gyerekkori felismerés és tapasztalat nem Konrád György önéletrajzi regényei megírásának egyetlen motívuma, de egész biztosan nélkülözhetetlen feltétele az írásnak. Akár az életrajz és az írás metszéspontjának is tekinthető. Ahol a „mi volt az élet értelme” kérdésre, amely kérdést minden önéletrajz, a regényes és a regénytelen is felteszi, az életrajzzal együtt az írás, a mondás, a mondhatóság felel. Ahol már nem választható le a szerző a szövegről, mert a szerző helyett a szöveg beszél, a szövegben pedig egy „én”, meg a vele azonos „te,” és sok-sok „ő,” akiket szeretni lehet, megvetni és gyűlölni is, meg lehet értük vagy ellenük tenni, ahogyan „ő”-k is tesznek az „én”-ért ezt-azt... Az önéletrajzi regényben szerephez jutó nyelvtan, a névmások játéka fordítja át az önéletrajzként kontextualizált szöveget a fikcionalizált szöveg zártabb alakzataiba. (KONRÁD György, *Elutazás és hazatérés*, Noran, 2001.)

(Kettő)

Az *Elutazás és hazatérés* után Konrád György „önéletrajzi regényének” *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* címmel megjelent kötete csak részben tekinthető az első folytatásának, nem „második”, amely nem lehetne meg az „első” nélkül, hanem önálló, magában is megálló kötet, hiszen alapvonásaiban különbözik az *Elutazás és hazatéréstől*. A két évvel korábban kiadott „önéletrajzi regény” az életrajz egyetlen, de sorsdöntő, a szerző későbbi életét mélyen befolyásoló és meghatározó évének történetét mondta el, az előzményekkel és valamennyi folytatással együtt. Annak a meg nem szüntethető gyerekkori tapasztalatnak a történetét, hogy halálközélen mégis, minden ellenére létezik és valamennyi biztonságot nyújt a „nem olyan komoly-érzés”, amelynek nyomai jól felismerhetők a szerző életének alakulástörténetében, de éppúgy felismerhetők az írásaiban is, szépirodalmában és értekező prózájában egyaránt. A megértésnek és az önmegértésnek bölcs visszafogottsága származik belőle. Meg a mondatok rendje, a bekezdések rendezettsége, az „egész” befejezettsége. Az *Elutazás...* után a *Fenn a hegyen...* lapjain jól látható a nyelv formálta írás működése: „Nincs a szöveget megelőző cselekmény, az észjárás maga a mese, hogy mi után mi jut a szerző eszébe, és melyik szekvenciát hova teszi” – írta

Konrád az *Igazság az önéletrajzban* című esszéjében. Az írás, amiben múlt és jelen összeér, amiben emlékezet és fikció keresztezi egymást, amiben beszédmódok íródnak egymásra és egymásba anélkül, hogy kioltanák egymást. Konrád György számára, önéletrajzi írásai bizonyítják, vigasz és öröm az írás gyötrelme. Tradicionális, amennyiben nem követ divatot, de nagyon „mai”, amennyiben nem követ szabályokat. Ráhagyatkozik a szóra, a nyelvre. Egy komolyan szemlélődő „járókelő” a nyelvben.

A *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* az életrajznak egészen mostanáig, vagyis éppen a címben szereplő nevezetes látványosság, a nemrégiben nagy izgalmakkal kísért teljes napfogyatkozás idejéig tartó szakaszát mondja el a felidéző emlékezés vallomással és esszével átszőtt formájában. Azt a történetet, amelynek során szövegbe íródik a zsidótörvény, a pogrom, a kiirtás elől megmenekült tizenegy-két éves kiskamasz neve. De szövegbe íródik a gyerekkor térélménye is, mert – ahogyan Konrád írja –: „Az embert az a vidék, ahol tízéves kora előtt élt, oly végzetesen megmintázza, hogy valami ahhoz hasonlóan tudja magát az érzékeivel is otthon érezni.” Az első könyv egy évében mintázódott meg „végzetesen” Konrád György életrajza. A második kötet ezért nem folytatása az elsőnek, hanem a korán megmintázott élet elmélyítése, ahol nincs szerepe az idő folytonosságának, de nincs szerepe a beszédmódok, az irodalmi minták kiválasztásának se. *A Fenn a hegyen...* ennyiben határtalanabb, közelebb áll a szabad szövegformálás gyakorlatához, mint akár az önéletrajzi minták követéséhez, akár pedig a fikciós építkezéshez.

A könyv vége felé maga az író veszi számba életrajzának, vagyis a könyvben elbeszélte történetnek csomópontjait: „Tizenkét éves voltam, amikor a nemzetiszocializmust túléltem. Tizenöt éves voltam a kommunizmus erőteljes bevezetésének évében, együtt korosodtam vele, évtizedek mentek el tevékeny és fegyelmezett rezignációban, és már ötvenhat éves voltam, amikor a rezsím kimúlt.” És, teszem hozzá, hetven körül, amikor az önéletrajzi regény két egymáshoz tartozó, de egymástól függetlenül létező könyve megjelent. Nagyon sok minden történt a tizenkét évesen felnőtté kényszerült fiú korán megmintázott életében az elkövetkező évtizedek során. Házasságok és válások, gyerekek, a gyerekek gyerekei, nők szép számban, lakások, költözködések, állások, a publikálástól való eltiltás és a szabadúzás évei, konfliktusok és kibékülések... Mint minden ember életében. A mindennapi életrajz eseményei nem vagy csak részben azonosak az írói életrajz regények és tanulmányok, könyvsorozatok és esszék, naplók és előadások formájában kialakult eseménysorával. Konrád György *magán* életrajzában külön történet az író *nyilvános* életrajza. Amit az önéletrajzi regényben elmondott, nem más, mint az író élet- és fejlődésrajza. Amit a két könyvből a magánember életrajzából megtudunk se több, se kevesebb, mint amennyi mindenki más életrajzából megtudható. Mire a mindennapi ember hetvenéves lesz, az életrajza egybeesik mások életrajzával, hiszen olyankor már mindenki a halálra készül. Ami „*nem olyan komoly*”-érzés. Mert, mondom Danilo Kiš után szabadon, a „holtak enciklopédiája” bizonyítja, „bizonyos csak a halál.”

Az a nem mellékes körülmény különbözteti meg a mindenki máséhoz az évtizedek múlása során és a „holtak enciklopédiájában” hasonlóvá alakult életrajzot, hogy ez nem másé, hanem az író életrajza. Tehát hinni kell Konrád Györgynek, amikor azt írja, hogy „[E]gész életrajzom az írómesterség teste, ez szervezte a kapcsolataimat és magyarázta a választásaimat. Állásaimat is úgy választottam meg, hogy azok kedvezzenek a szemlélődésnek. Életem minden fontosabb körülménye abból a kamaszkori döntésemből ered, hogy író leszek. Ez tartott vissza attól is, hogy ötvenhatban a barátaimmal és a testvéremmel Nyugatra menjek az ideiglenesen megnyílt határon át.” Ugyanezt mondja Kertész Imre is *A kudarc* című regényében. Kertész regényének hőse azért nem ment ötvenhatban „az ideiglenesen megnyílt határon át” külföldre, mert meg akart írni egy regényt, és azt a regényt csak itt, otthon, az anyanyelv közegében írhatta meg. A személyes döntés, hogy valaki író lesz, a döntés, hogy megírjon egy regényt, egész életre szóló, életrajzot megalkotó és személyiséget megmintázó döntés. Konrád György ennek a döntésnek a hatalmában választott állást, amíg állást vállalhatott: gyámhatósági tapasztalatai *Látogató*, városszociológusi élményei a *Városalapító* című regényében – leválva a szerzőről, életrajzáról és élettapasztalatairól – formálódtak nyelvvé, szöveggé, irodalomná. A tiltások, a rendőri zaklatások, megfigyelések és házkutatások mind sorra szövegekben, prózában és esszéikben, tanulmányokban és előadásokban visszhangoznak. És az életről leválasztott törvények uralkodnak. A személyes döntés és választás produktumai. Az életrajzi regény ezt az élmény- és tapasztalatvilágot mondja el. Éppen ezért a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* oldalain nehéz és talán felesleges is külön- és elválasztani a személyest az általánostól, a privátot a közösségitől, a magánt a nyilvánostól. Vagyis arra példa Konrád György önéletrajzi regénye, hogy miként az életek évek múltán a holtak enciklopédiájában egybeérnek, úgy a személyes is rátalál az általánosra, a privát a közösségre, a magán a nyilvánosra. Ez főként abból olvasható ki, ahogyan az emlékezést, a múltat Konrád a jelennel egyidejűvé teszi az írásban, abban ahogyan folytatni próbálja a tegnap félbehagyott magánbeszédet, ahogyan megy a tolla után, ahogyan sokféle adatból, tényből, igazságból létrehoz az írás nélkül csak sejtethető emberi állapotokat. Nem csak azért, mert az emlékezés önmagában bizonytalan, hanem azért is, mert az emlékek, a múlt, egy ember élete amikor íródik, nem máskor és nem máshol, hanem a jelenben, „fenn a hegyen napfogyatkozáskor” íródik. Nem lehet véletlen tehát a könyv címében a hely és az idő pontos megjelölése. Az író, aki azért nem ment másokkal, barátaival és nővérel „Nyugatra”, pedig mehetett volna, tanulhatott volna tovább, letapadhatott volna valamilyen egyetemi állásban, megúszhatta volna életrajzának viszontagságos fejezeteit, jól tudja, hogy az írásnak hatalma van a személyiség felett, hatalma az emlékezés és a múlt felett, de hatalma a jelen felett is. Az egyetlen „hatalom,” amelynek diktátumát az író vállalja, kényének-kedvének kiteszi magát. E hatalom nyomására alakít nyelvből világot, emberi állapotokat. Az írás hatalmának terét jelöli a könyv címében a „fenn a hegyen” és idejét a „napfogyatkozáskor”. Az író önéletrajzi regényében is csak azt mondhatja, és csak annyit mondhat, amennyit számára az írás hatalma engedélyez, nem máshol, hanem ott,

ahol „érzékeivel is otthon” érzi magát, és nem máskor, hanem az írás, a történetmondás, az elbeszélés jelenében. Nem az „igazság”, hanem a bizonyosság a nyelvben és az írásban hitelesíti Konrád György önéletrajzi elbeszélését.

Csakhogy az írás, valójában a nyelv hatalma, kétségekről is szól. Mert kétségessé teszi az emlékezés műveleteit és kétségessé a megélt meg a megírt megfelelést vagy azonos-ságát. Konrád György önéletrajzi regénye kompozíciójának meghatározó tényezője, hogy mire a végére ér az emlékezésnek, mire egymásba illesztette az szöveg szekvenciáit, mire kézbe vehette a könyv architektúráját, a szövegben elhatalmasodnak a kétségek. Sorra, szinte oldalról oldalra bukkannak fel az emlékezéshez kapcsolódó kétségek, az önéletírás problematikusságának jelei, mert nincsen emlékezés kétségek nélkül, ahogyan nincsen életrajz se kaland és problematikusság nélkül. Ezek nyomán alakul és fordul át az emlékezés irodalomba, az önéletírás, az „önéletrajzi regény” is szépirodalomba. Ilyen mondatok zárják Konrád önéletrajzi regényét: „Régi időkről írtam, és nem voltam biztos benne, hogy pontosan emlékszem-e. Ha az emberi valóság minden leírása irodalom, akkor talán maga a szerző is az. A személyes névmások határai elúsztak, és leginkább a mondat, a bekezdés, és az oldal tagolása érdekelt.” Néhány oldallal később ez olvasható: „A csobánkai márvány sírkőasztalnál olyasmire is emlékeztem, ami nem történt meg velem. De amire az ember emlékezik, az megtörtént vele. Mivel a halandók élete nem hosszabb, mint egy esőcsepp hullása, ragaszkodtam mindenhez, amiben benne van az idő.” Ugyanezek a gondok és kétségek más megfogalmazásban: „Ha az emberi valóság minden leírása irodalom, akkor talán az ember is az. A regény főalakja esetleg gyámjogász, vagy városépítő, vagy nyugalmazott forradalmár. Naiv álarcok, mert nincsen egyetlen gyámjogász, vagy városépítő, vagy nyugalmazott forradalmár sem, aki ágyban fekvő, vagy egy elme-gyógyintézeti kerti padon ilyen gondos fogalmazással töprengne az életén. A belső gondolkodás sohasem történik teljes mondatokban, gyorsabb és utalásszerűbb annál.” Az élet útja, teszem hozzá, amit mindközönségesen életrajznak, máskor autobiográfiának, esetleg autográfiának mondunk, „sohasem történik teljes mondatokban”, mert „gyorsabb” és sokrétűbb, mert bizonytalanabb és evidensebb is egyidőben minden leírásnál, hiszen – Konrád György önéletrajzi regényeit olvasva is ezt tapasztaljuk – minden leírás irodalom, az önéletrajz elbeszélése is irodalom, az önéletrajzi regény pedig regény, azaz fikció, akár a csobánkai sírkőasztalnál, akár a hegymagasi kertben a diófa alatt készül, és magában foglal mindent, ami innen látható és érzékelhető, tehát a múlttal együtt a jelent is, úgy, ahogy van. Valóban nincs más bizonyosság, csak a halál bizonyossága, minden más, az ember is, akinek az életét olvassuk, irodalom. Ami egyáltalán nem kevés. Megírni egy regényt, akár önéletrajzit, akár „naiv álarcokat” felvonultatót nem kevesebb mint a világ, a létezés, egyetlen esőcsepp létének megértése, még akkor is, ha a megértés mint irodalom elmosza a személyes névmások határait.

Konrád György két önéletrajzi regényének végén azt kérdezi, „hol a haza?” A kérdés jogos, hiszen „a lét véges, szakadékos”, és minden lény valamiképpen tiltakozik a halál ellen, pedig tudja, a halál „nem olyan komoly.” A bizonytalan emlékezés, a megtörtént és

a meg nem történt azonosítása, az írás nem túl hatékony tiltakozás a halál ellen. De létezik-e nálánál hatékonyabb tiltakozás? Hiszen „[A] memória visszahúzódik a megtörtént eseménytől, tud eltávolodni tőle, és tud mind behatóbban ráközelíteni. A visszapillantó tükörben a valóságból mese lesz” – írja Konrád. Vagyis az emlékező vallomásból, a leírásból, a személyes névmásból irodalom.

És akkor valóban nincs más válasz a „hol a haza?” kérdésre, mint az, hogy a haza ott van, miként Konrád is megtapasztalta, „ahol nem ütnek agyon.” Ahol szemlélni lehet, a kóasztalnál mondatokat formálni, bekezdéseket és fejezeteket alakítani, amelyekből, ha szerencsés a kéz, kilép az élet és az irodalom, vagy – ahogyan Danilo Kiš fogalmazott – az „élet, irodalom”. A két szó közötti vesszőre kell odafigyelni, abban rejlik az írás és az élet „nyugtalanító másfélesége”. Ami ismét csak Danilo Kiš szava. Ezután, a „napfogyatkozás” után, az esszéírás ideje következik. (KONRÁD György, *Fenn a hegyen napfogyatkozás*, Noran, 2003.)

(Három)

Konrád Györgynek *Az író és a város* című éppen ötszáz oldalas, esszéket, felolvasásokat, laudációkat tartalmazó testes könyvét az önéletrajzi regények után folyamatosan olvastam, mintha regényt olvasnék, elejétől végig, inkább visszafelé, mint előre lapozva. Úgy mintha az „önéletrajzi regények” folytatása lenne *Az író és a város*. Minthogy az is. Legalább olyan mértékben, amilyen mértékben a második folytatása az elsőnek. Vagyis önállóságát és autentikusságát fel nem áldozva fűződik az első kettőhöz. Az életrajz folytatása inkább a nyilvános-, mint a magánbeszéd nyelvén. Az író magával vitte a pódiumra a szövegét, de magával vitte az életrajzát is. Hiszen az írások legtöbbször akkor készültek, amikor Konrád a berlini Művészeti Akadémiának kétszer három éven át elnöke volt, vagyis életrajzi dokumentumnak is vehető szövegek ezek. Megírásukat az életrajz tette lehetővé. Nélküle el sem készülhettek volna. Nem napló és nem emlékirat, nem vallomás, esszé és előadás: az író élete egy szakaszának írásban rögzített tényhalmaza. Jól mutatja, hogy Konrád elnökösködése idején mit gondolt, miről gondolkodott, milyen alkalmakkor és minek ürügyén szólalt meg a városban, miközben a várossal, Berlinnel, intim és cinkos kapcsolatot teremtett, de nem csalta meg Budapestet, ahová a nyelve és emlékezete odakötötte. Legtöbbször nem az elnök, még ritkábban a hivatal nevében szólalt meg, mindig az alkalmat tiszteletben tartó, de az alkalmiságot elkerülő, a művészetekben és a politikában egyaránt jártas író nevében. Akinek a szavára odafigyelnek, még akkor is, miként a szerbiai bombázások idején, amikor vitatható, legalábbis mindenképpen megvitatásra ingerlő kérdéseket fogalmazott meg. Vagyis Konrád György, új könyvének tanúsága szerint, nem öltötte magára az elnök, az akadémiai vezető egyenruháját, mielőtt írni kezdte volna mostani kötetébe gyűjtött esszéi legjavát. Nem vedlett át íróból hivatalnokká. Mondatai nem az elnököt, hanem az írókat azonosították be, bár nem vetette

meg az elnökséget, sőt kedvelte a hivatalt is, a berlini Művészeti Akadémiát, amelynek története és hagyománya éppen a mondatok, a nyelv, a szöveg – az esszéforma – tekintélyének és méltóságának őrzésére és fenntartására kötelezte. Amikor politizált, akkor is arra törekedett, hogy jó szöveget írjon. Amikor felköszöntött, akkor is. Ezért tekinthető a könyv legtöbb írása akár életrajzi fogantatásúnak is. Esszéi úgy kötnek ki az önéletrajznál, ahogyan az önéletrajzi regény második kötetének második fele kiköt az esszé formájánál, amikor előjönnek a kétségek, a kételkedés mondatai, a különbözőést jelentő elbizonytalanodás gyötrelmes jelei.

Az író és a város két első írása, a bevezető *Vendégjáték Berlinben* és *Az esszéről* című pontosan meg is nevezi részint a kötet szövegeinek íráshelyzetét és alkalmát, részint pedig a szövegek formáját. „...azt a feladatot adtam magamnak – írja a bevezetőben –, hogy mindaz, amit a színpadon felolvasok, írói igénnyel megírt szöveg legyen...” Valóban „írói igénnyel” megírt szövegek ezek, esszék a szó hagyományos értelmében. Elkerülik a szakzsargont, a szakdiszciplínákat, a tudomány szigorát, elkerülik az objektivitás eszményítését, a politikai beszéd kódosításait, a száraz tudósítás szavait, mert az esszé – így ír Konrád – „[S]zubjektív műfaj, a szerző beszél, látható az ízlése, hogy mit hárít el, és mihez vonzódik. Az esszé nem takarja el a szerző választott értékeit, nem a többes szám első személyes professzoros komolyság érezhető benne, látni a szerző valódi, változó arcát, és még a mosolyát is látni véljük.” Azért találó, meg pontos a kötet címe, mert az író mutatja a városban, az író és a város szövegményes, kölcsönösen személyes kapcsolatát a „legkevésbé kötött műfaj”-ban, az esszében, amely azonban éppen, mert nem ismeri a kötöttségek szigorát a szubjektivitás és a szabadság, a személyes és az olvashatóság oltárán mutat fel cseppet sem olcsó, mert nyelvi, áldozatot az életrajz teréből és idejéből. Komoly műfaj, de nem komolykodó, mert kedveli a szellemességet, a humort sem veti meg, hiszen megkülönböztet. Az esszéíró „választott értékeiről” beszél Konrád, választani pedig nem is lehet másképpen, mint a különbségek feltárásával. A választott értékek minták is egyúttal. A kötet bevezetőjének címe, a *Vendégjáték Berlinben*, Márai Sándor nevezetes Casanova-regényének címét idézi fel, *Vendégjáték Bolzanóban*, de magát a „vendégjátékot” is, ami – Márai szavai szerint – az „éjszaka műfaja”, reggelig tartó és reggelre véget érő kaland. „...[M]űfajom, a kaland...” – mondja Giacomo Franciskának, Párma grófja asszonyának, a kényszerűen (vagy éppen törvényszerűen?) egyszeri szerelmes éjszaka előtt. Műfajom, az esszé – mondhatná Konrád Márai Sándor és Casanova nyomán. Másképpen, az „éjszakai” és a „kaland”, ha nem is „gáláns kaland”, csupán irodalmi és nyelvi kaland. Megint másképpen, ahogyan Konrád írja: „Az esszé társasági műfaj, nem soliloquium, a szerző meghívja a vendéget, az olvasót, traktálja, mulattatja, és újabb kirándulásra hívja.” Konrád György *Az író és a város* esszéiben ezt a „társasági műfajt” műveli, írói erényekkel, szellemesen és kihívóan, a tévedés esélyét, de a különbözőség és a kihívás attitűdjét is fenntartva. Azért „írói erényekkel”, mert – így ír Konrád – „Az irodalmi esszé a szöveg, tehát saját teste által irodalom.” Konrád György esszéje, „irodalmi esszéje” így kerül az „önéletrajzi regény” közelébe: mindkettő „a szöveg, tehát saját teste

által irodalom”. És mindkettőnek az idő a bírója. Nem árt tudni, hogy „Irodalom az, ami életben marad.”

A bevezető címének utalása a Márai-regény címére, de a kaland és az esszé műfajának Márai felől is értelmezhető közelsége abban erősítheti meg *Az író és a város* esszéinek, előadásainak olvasóját, hogy elnökség és hivatal ide, alkalmak, színpad és szereplési lehetőségek oda, Konrád mindvégig „a függetlenségét védelmező írópolgár szerepéhez” tartja magát, ahogyan szerinte Magnus Enzensberger, Günter Grass, Claudio Magris, Tišma, Dubravka Ugrešić, Fejtő Ferenc, Örkény, Petri, Kertész is, akikről, mások mellett, szó esik a könyvben, pedig szerinte az „irodalmi esszé” nem attól „irodalmi”, hogy írókról vagy irodalomról, művészetéről, politikáról szól, hanem a „saját teste által.” Még akkor is, ha jól tudja és Andrei Plesu portréját rajzolva le is írja, hogy „[A] kelet-európai értelmiségi mindig köztes helyzetben van, mert tetszenek ugyan neki a nyugati felvilágosodott szabadságelvek, de nem idegen tőle a dolgok intézésének az ő országában honos stílusa sem, vagyis a mindennapi életté vált társadalmi-politikai struktúra.”

Hogyan megvédeni az „írópolgár” függetlenségét a politikának, a történelemnek, a mindennapi életnek a „kelet-európai értelmiségire” nehezedő nyomása alatt? Amikor a független gondolat, az írópolgár szerepe az országainkban honos „stílus” által hazaszerettségnek számít? Erre a kérdésre is válasz, több válasz olvasható ki Konrád irodalmi esszéiből. Abból, ahogyan a „szabadság és felelősség” viszonylatában tájékozik, ahogyan a száműzetésről szól, a kultúrpolitikáról és a csábításról, az antik és a modern találkozásairól, vagy abból, ahogyan a fordítókat dicséri. De abból is, ahogyan a zsidó örökség helyét keresi az európai örökségben, ahogyan Kertész Imréhez hasonlóan beszél az emlékezésről és Auschwitzról, ahogyan Filip Davidhoz és David Albaharihoz hasonlóan a zsidó identitásról. De abból is, ahogyan egy egész fejezetben „A város olyan, mint a lakói” címen szól a városról, a városokról, amerre megfordult, Budapestről, de legtöbbit Berlinről. Például budapestiként Berlinről Washingtonban...

Mert Konrád György, az „írópolgár,” városi író. Várost alapító író, ahogyan egyik korábbi regényének, a *Városalapító*nak a címe mondja. A város szerinte az a hely, ahol – mint Berlinben – „van sok minden, elég tágas a kínálat legyezője.” Van hová elmenni, van mit megnézni, van vevő a kultúrára, nem akármilyen programok és események kötik le a figyelmet, színház, hangverseny, felolvasások, bemutakozások, tárlatok, közben meg sétára és nézelődésre is van hely, kedv, de idő is. A város megformálja az arcát, de megformálja a városlakót is. A város valóban olyan, mint a lakói. A városban játszódhat le az a civilizációs fordulat és átrendeződés, amelynek során, akár még Közép-Európában is „a többségi demokrácia liberális demokráciává” fejlődik át. Aminek egyik változatában – Konrád megfigyelése szerint – „elmúlt az ideje annak, hogy valamelyik metropolis meghatározó centrumnak képzelhesse magát.” A liberális demokrácia több centrumot alapít, „városhálózatot” teremt, amelyben a centrumok komplementerek és kiegészítik egymást. Ami nem zárja ki, hogy egy-egy centrumnak továbbra is legyen írója, mert nem múlt el az utókornak az a szándéka, hogy a várost, a város múltját és képét egy-egy regénnyel,

egy-egy biográfiával, önéletrajzzal vagy esszéivel azonosítsa. Berlint, bár sosem láttuk, most olyannak látjuk, amilyenek Konrád György írta le. Spontánul létesült „mikrotársaságok” szövődményes kapcsolatrendszerének, kelet és nyugat egyik találkozóhelyének, a kisugárzás és befogadás egyidejű esélyének és lehetőségének, kultuszok folyamatos keletkezésének és eltűnésének, mozgásnak és folytonos alakulásnak. Ahol élni lehet. Leginkább azért, mert mintha Berlin, Konrád interpretációjában, olyan „liberális demokráciát” alapított volna meg és alakít folytonosan, amelyben a politika igazodik a kultúrához és nem fordítva, ahogyan errefelé történik, távol Közép-Európától, és egyre távolabb Konrád Berlinjétől.

A kötet egyik legszebb esszéjében, az Adria-parti, isztriai Piránból kiinduló, *A város mint műemlék* címűben írja Konrád, hogy „a várost olvasni tudni kell,” a városlakót meg a regényolvasóhoz hasonlítja, aki „egy izgalmas, ismeretlen városban bolyong”, mert „az utca annak is lehet váratlan, akinek ez az állandó otthona.” Két feltétele van ennek, részint hogy a városlakó tartsa nyitva a szemét, részint pedig az a sokakat megmosolygató javaslat, hogy „az első jármű Európában maradjon továbbra is a láb! Menni tehát, járni-kelni elvakult célirányosság nélkül, csak a szemlélődés kedvéért.” A város, mondom Konrád nyomán, „időkultúra” és „térkultúra”. A városlakó „írópolgár” és a kalandra mindig kész városlakó „regényolvasó” együtt teremtik az idő és a tér kultúráját, ami a város. Nem a rohanás, nem a csillogó-villogó fények, nem a régit romba döntő hivalkodó újítás, persze az elhanyagoltság, a piszok, a kutyaszar se, hanem éppen a kultúra teszi a várost, amely tényleg olyan, amilyenek a lakói.

Miért állítható az „önéletrajzi regények” mellé *Az író és a város* esszégyűjteménye? Nyilván azért, mert – ahogyan Konrád György mondja – „Az ember végül is a döntő szavazatot a biográfiájával fogalmazza meg.” A városolvasó „írópolgár” biográfiájának szép fejezete, az „önéletrajzi regények” után, de azokkal együtt, biográfiával megfogalmazott „döntő szavazat” *Az író és a város*. (KONRÁD György, *Az író és a város*, Noran, 2004.)

Többször idéztem Konrád Györgynek *Igazság az önéletrajzban (Élet és Irodalom*, 2004. november 26.) című esszéjét. Polemikus írás. Polémiájának bárki címzettje lehet. Magam is. Mert ugyanúgy mint mások, talán Konrád is, abból a két tézisben összefoglalható „paradoxonból” indultam ki, hogy „az önéletrajzi regényben minden igaz,” meg hogy „az önéletrajzi regényben semmi sem igaz, mert minden elbeszélés eleve fikció, mese.” Azért paradoxon mindkét tézis, mert rosszul jár, aki feloldásukra adja a fejét. Ezek a paradoxonok éltetik az „önéletrajzi regény” műfaját, és ugyanezek vonják az önéletrajzhoz az irodalmi beszéd más, nem kimondottan szépirodalmi műfajait. Nincs más hátra, mint rezignáltan helyeselni annak, hogy az író – ahogyan Konrád esszéjében áll – „reggelenként belemarkol a még ismeretlenbe, de ha tudni akarná, hogy milyen, akkor a halálán túlról kellene visszanéznie a biográfiájára, amiből az következik, hogy az ember nem ismerheti meg önmagát, mert nem tudhatja, hogy milyen volt az élete a halála fényéből visszanézve.”

Dobos István írta le, hogy „az önéletíró változó önmegértése az identitás folytonos elvesztését és újraalkotását feltételezi a visszaemlékezésben. Az emlékező a földézett én *színrevitelével* alakítja ki identitását, és ennek éppenséggel az az alapvető feltétele, hogy távolságba kerüljön önmagával.” Konrád György „önéletrajzi regényei” halálközelből indulnak, a ház, az otthon, a családi és gyermeki identitás elvesztéséből, és onnan kezdődően folytonosan a visszatalálás, a hazatalálás reménytelen nosztalgiját mondják emlékekkel és idézetekkel, nyelvvel és váltakozó, egymásba ékelődő műfajokkal. Konrád nem került távolságba önmagával, mert az életveszély megtapasztalása egy egész életre szóló távolságot teremtett számára attól az emléktől, amelyben nem kellett volna újraalkotnia magát. Ezért jogos kérdés, és úgy látszik minden életrajzi forma változatlan kérdése a „hol a haza?” kérdés. Válasz után kutatva az író „belemarkol a még ismeretlenbe”, elutazik és hazatér, időt tölt fenn a hegyen, életrajzokat választ és alapít, nyelvet teremt, a nyelv által vezeteti magát, városokat néz meg magának. Dobos István szavával: „Az önéletrajzi elbeszélés életteli arcot kölcsönöz a performatív nyelv teremtményének.” Az író arcának gyerek-, felnőtt- és (bizony) hajlott(abb) korában. Amikor sor kerülhet az önéletrajz megírására. Tudván, hogy minden önéletrajz változat az életrajzra.

A teljes életrajz a „holtak enciklopédiájában” található.